

LES PALMERES DEL MIGJORN VALENCIÀ

GASPAR JAÉN I URBAN

E t n o g r a f í a

S E R I E M I N O R

GENERALITAT VALENCIANA
CONSELL VALENCIÀ DE CULTURA

Gaspar Jaén i Urban (Elx, 1952). Doctor arquitecte i escriptor. Des del 1980 treballa d'arquitecte a l'Ajuntament d'Elx i des del 1989 és professor de Dibuix arquitectònic a l'Escola Politècnica d'Alacant. És també l'arquitecte encarregat de la tramoia de la Festa d'Elx.

La seua activitat comprén l'exercici professional de l'arquitectura i la urbanística, així com la poesia, la narrativa i l'assaig. Ha publicat *L'ordenació del territori del País Valencià* (València, 1976), *Guia d'arquitectura d'Elx* (Alacant, 1978), *Qüestions territorials al País Valencià* (Sagunt, 1979), "L'Arquitectura popular dels horts de palmers" (València, 1980), "Poètica de la ciutat" (Barcelona, 1982), "Diari d'Itàlia" i altres escrits (Alacant, 1985-1986), el primer volum de *Guia de l'Arquitectura i l'Urbanisme de la ciutat d'Elx* (Alacant, 1989) i *La Glorieta d'Elx* (Elx, 1991).

La seua obra poètica comprén: *Cadells de la Fosca* (València, 1976), "Poema per a ben morir" (València, 1981), *Cambra de Mapes* (Barcelona, 1982), *La Festa* (Palma, 1983), "Mil·lenari, Tardor" (Barcelona, 1989), *Fragments* (València, 1991), *Sonets de l'hort* (inèdit) i *Del temps present* (Màlaga, 1992). També ha escrit la narració *Àngels d'algeps al corredor de l'Orgue* (València, 1978 i 1986), amb Andreu Castillejos, *Llibre de la Festa d'Elx* (Elx, 1984), i, amb Joan Calduch, el llibre de relats *Un palau d'hivern* (València, 1988).

Ha obtingut els premis de poesia "La Safor" (Gandia, 1975); la Flor Natural dels Jocs Florals (Barcelona, 1980); el Ribas i Carreres dels "Recull" (Blanes, 1981); el Munteis dels "Ciutat d'Olot" (1981); el "Ciutat de Palma" (1982); l'Englantina d'or dels Jocs Florals (Barcelona, 1989) i el Vicent Andrés Estellés dels "Octubre" (València, 1991). El 1988 la Fundació Jaume I de Barcelona li atorgà el Premi Jaume I d'Actuació Cívica Catalana per la seua dedicació al servei de la cultura dels Països Catalans.

LES PALMERES DEL MIGJORN VALENCIÀ

GASPAR JAÉN I URBAN

LES PALMERES
DEL
MIGJORN VALENCIÀ

GENERALITAT VALENCIANA
CONSELL VALENCIÀ DE CULTURA

1994

© GASPAR JAÉN I URBAN, 1994

© d'aquesta edició, Consell Valencià de Cultura

Disseny de coberta: Jordi Ballester

PRINTED IN SPAIN
IMPRESO EN ESPAÑA

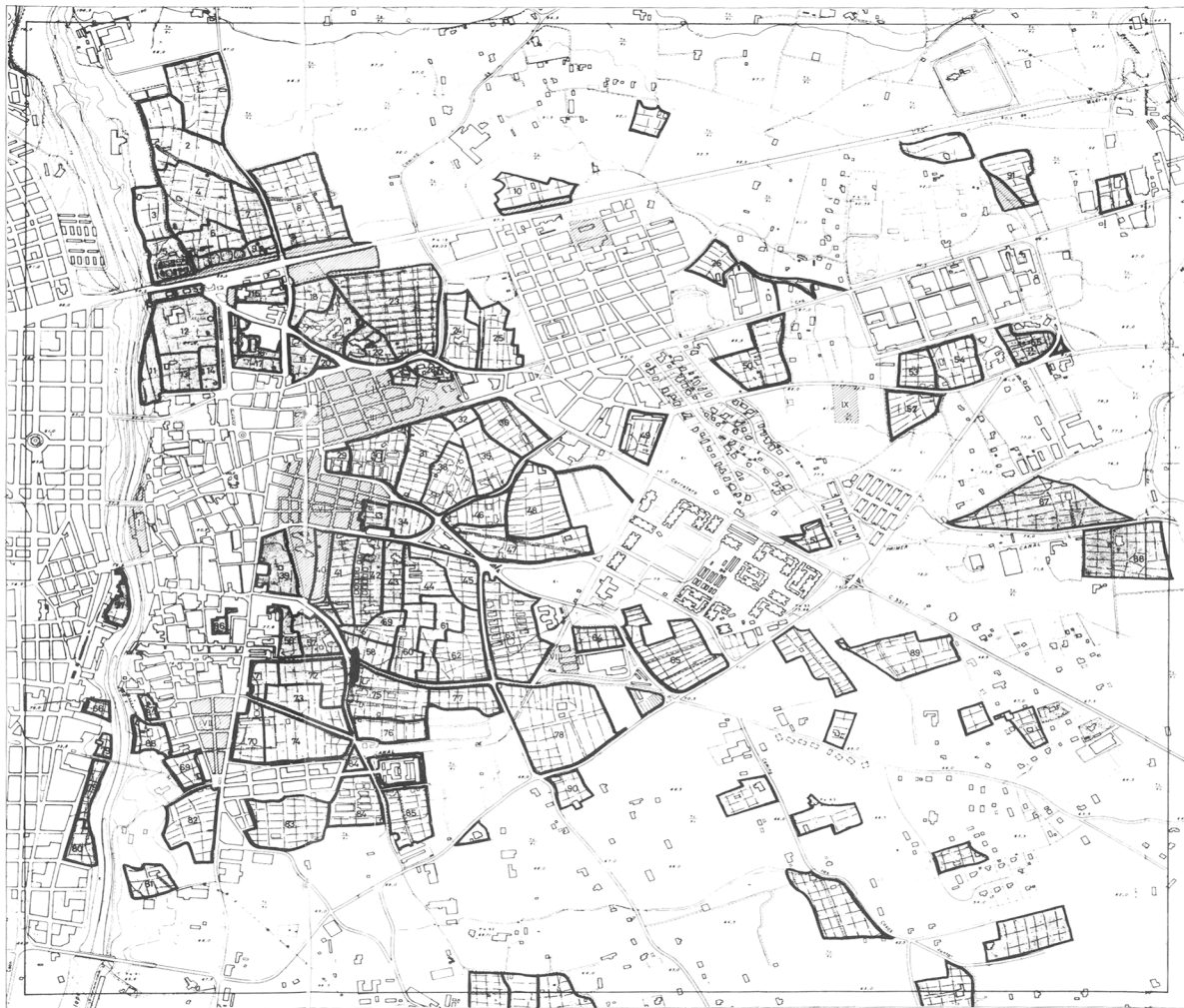
I.S.B.N.: 84-482-0041-1
DIPÒSIT LEGAL: V. 141 - 1994

ARTS GRÀFIQUES SOLER, S. A. - L'OLIVERETA, 28 - 46018 VALÈNCIA - 1994

Per a Natxo i Benti, quan tenien dèssset anys i anaven a la biblioteca a copiar els relats dels viatgers antics.

Gaspar Jaén, *Horts de palmeres de la ciutat d'Elx*, 1981,
A.V. 1/191-1981, AHME, Negociat d'obres, secció de plànols

Í N D E X

	<u>Pàg.</u>
I. PLANTACIONS DE PALMERES	13
II. VIATGERS I PALMERES	25
III. HORTS ANTICS	35
IV. DÀTILS, PALMES, ESTRIS	55

I

PLANTACIONS DE PALMERES

A moltes de les zones conreades de l'antiga governació d'Oriola i de l'horta de Múrcia són abundants les palmeres datileres. Tanmateix, les plantacions més conegudes són els horts de palmeres d'Elx, "horts", com aquí se'ls anomena, i no "palmerars". A Elx, hi ha grans extensions plantades de palmeres, les quals formen com un bosc, encara que tal denominació no és del tot exacta per tal com han estat plantades per l'home.¹ Els horts immediats a la ciutat estaven tancats tradicionalment per parets de mamposteria enlluïdes d'algeps o per bardisses d'aromer o de cascabots. Dintre, els horts s'estructuren en bancals trapezoidals o quadrangulars i algunes vegades, per necessitats geomètriques de les particions, o per les pendents de les séquies, en bancals triangulars. En els límits dels bancals, damunt els marges i al costat de les séquies es troben plantades les palmeres, disposades en files senzilles o dobles, gairebé sempre en coincidència amb el traçat de les séquies de reg. La densitat de peus és elevada, entre trenta i seixanta palmeres per tafulla (mesura local de superfície equivalent a 953m²) i el conjunt dels horts el qual envolta la ciutat forma una taca contínua de dos quilòmetres de llargària per un d'amplària. Els bancals dels horts estaven plantats de mangraners i d'herba alfals, vegetals els

---

¹ Gaspar Jaén, "El palmerar", 1983, p. 411.

quals agraeixen l'aigua salobre del Vinalopó. A començament del nou-cents, però, amb els nous regs d'aigua dolça, s'hi van poder plantar altres arbres fruiters i conreus hortícoles.²

Des del punt de mira de l'ocupació del territori i de la seua significació urbana, els horts immediats a la ciutat d'Elx són diferents dels horts aïllats o les files de palmeres que hi havia per tota la governació d'Oriola i els quals encara es podien veure fa unes dècades, ans de la seua desaparició per venda i transplantament de les palmeres, a llocs com ara Crevillent, Albatera o Coix. Al camp d'Elx, com a la resta de la governació, la major part de les palmeres es troben aïllades vora els bancals o formen tires o bolics al costat dels caminals, les cases o les séquies, o fan horts petits, de vint a trenta tafulles, especialment abundants conforme hom s'apropa a la ciutat. Al camp d'Elx les palmeres es troben envoltades de terres amb altres cultius arboris o hortícoles, els quals, des del començament del nostre segle, gaudeixen de l'aigua que s'eleva dels assarps i de la desembocadura del Segura. Tot aquest territori es caracteritza per la seua fertilitat i pel perfil de les nombroses palmeres, tot conformant un dels paisatges humanitzats més bells del País Valencià.³

Aquestes plantacions de palmeres són l'element més característic del paisatge d'Elx, tant al camp com a la ciutat. Tanmateix, malgrat la seua importància, els diversos estudis sobre la ciutat i el camp d'Elx no han aclarit el seu oríge, si més no en la forma i amb la disposició com actualment les coneixem. Aquesta mancança d'estudis sobre l'oríge de l'actual gran extensió d'horts de palmeres a Elx es produeix malgrat ser aquest l'element que més literatura ha ocasionat entre nosaltres, pel fet de conformar un paisatge rar i exòtic a l'Europa meridional. Potser la seua mateixa excepcionalitat ha fet que la literatura suscitada pels horts de palmeres haja estat exclusivament descriptiva, fantàstica o elogiosa. Aquesta literatura, massa vegades dolenta, ha perjudicat els possibles estudis rigorosos sobre el tema i ha condicionat la percepció del paisatge que confor-

---

² Ibídem, pp. 414-416.

³ Ibídem, pp. 412-413.

men els horts de palmeres, tot fent-lo esdevenir en excés un tòpic romàntic. És cert, com diu Gerardo Irles, que allò més fascinant d'Elx serien les palmeres, “si con las palmeras no se hubiera hecho literatura silvestre, mala literatura que nos estropea un poco el paisaje, sobre todo a las personas que escribimos y no podemos dejar de ver literatura allí donde miramos”.⁴ Els horts que envolten l'antiga ciutat d'Elx són, en efecte, “els horts de palmeres antics, fenicis i medievals, monumentals i dignes, els horts pintats pels naïf, els kitsch i els pompiers, els horts evocats pels viatgers que hi venien”.⁵

Tanmateix pocs pararen esment en el seu orige real. L'arqueòleg Pere Ibarra es deixà endur per la seua formació romàntica i en tots els seus escrits, fins l'any anterior a la seua mort, continuà afirmant que la palmera havia estat portada a Espanya (i a Elx, en conseqüència) pels fenicis i que foren els àrabs els que desenvoluparen el seu conreu. “Pueblo (el fenici) que, según autoridades científicas, fue quien nos trajo esa planta que tanto nos enorgullece, que tanto singulariza en nuestro campo, que tanta fama nos ha prestado: la palmera”.⁶ A més Ibarra mantenia l'opinió que els horts sempre havien estat al mateix lloc on els hem conegut i amb la mateixa disposició: “las palmeras hubieron de ser plantadas en el mismo sitio que hoy están o poco menos; no las plantarían sus importadores ni en el Llano de San José, donde jamás las hubo, ni en la loma de la Alcudia, porque en ninguno de los dos campos citados había agua para regarlas. [...] Al plantar distribuyendo las palmeras como hoy las tenemos, sistema que indudablemente no ha variado desde su origen, debió ya establecerse el modo de regarlas, con la misma división de aguas de hoy”.⁷

Per a entendre bona part dels textos d'Ibarra, però, cal considerar que els escrits d'Ibarra dels anys deu i vint sobre les palmeres es feien després que els horts haveren patit una intensa destrucció durant les dècades ante-

---

⁴ Gerardo Irles, a Juan Ángel Castaño, *Miscelánea*, 1988, p. 49.

⁵ Gaspar Jaén, “El palmerar”, 1983, pp. 413-414.

⁶ Pedro Ibarra, *Historia de Elche*, Alacant, 1895, p. 11. Pedro Ibarra, “La palmera”, *El Illicitano*, 12-III-1933, p. s/n.

⁷ Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 63.

riors i, per tant, eren articles amb una important missió didàctica i divulgativa, conseqüentment amb la finalitat que l'autor perseguia de que els horts es mantingueren. Des d'aquesta perspectiva s'enten que Ibarra fera una mitificació de les palmeres, les humanitzara i fins i tot les situara a Elx abans que els mateixos il·licitans: “¡Pobres palmeras! Un árbol cuya esbeltez y gallardía señalan al polvoriento caminante, tranquilo oasis; cuya hermosura descuella sobre todas las comarcas; árbol tan antiguo en Elche, porque lo es más, mucho más, pero muchos siglos más que nosotros, y por consiguiente tiene más derecho que nosotros, invasores indigentes del actual período contemporáneo, a vivir aquí, a permanecer aquí, a desarrollarse aquí, y a orear nuestra tumba, queráis o no, el día que desaparezcamos de este libidinoso y variable pueblo”.⁸

Però més enllà d'una valoració estètica i d'una defensa aferriçada del vegetal, Ibarra no parà esment en les característiques de les plantacions de palmeres, en l'evolució històrica d'aquest cultiu al llarg de l'edat moderna i l'edat contemporània ni en la importància real que pogueren tenir (o no) les palmeres per a l'economia i el paisatge rural i urbà d'Elx i per a la formació de la ciutat moderna.

Un dels exemples on queda patent la mistificació de la qual ha estat objecte a Elx l'antiguitat dels horts de palmeres amb la finalitat de donar-li un llinatge més antic a la població és la versió de l'entrega de la vila a Jaume I.

En efecte, la *Crònica* del rei, del 1274, explica que “com era vespre pregaren-nos los moros que tro a l'altre dia al matí que ens sofríssem, e venrien a nós tots los sarraïns de la vila, e fer-los híem atorgar les cartes e les covinences, e que ens rendrien la torre de Calahorre que es lo pus fort lloc d'Elx. E nós sofrim-lo perquè ells nos en pregaven. E al matí faeren les cartes, e a tèrcia hagren-nos atorgades les covinences e tot l'als e hagren-nos renduda la torre de Calahorre”.⁹ Com veiem, el rei no diu res sobre els horts de palmeres d'Elx. En canvi, a la versió dels fets que donen tant Ibarra com Ramos, aquesta descripció ve adornada amb un descans nocturn entre uns horts de palmeres apòcrifs. Ibarra diu així: “noche céle-

---

⁸ Pedro Ibarra, *Pro Palmeras*, 1931, p. 15.

⁹ Jaume I, *Crònica* (1274), 1982, p. 345.

1. Anònim, Escut de la vila d'Elx amb una palmera a cada costat, a Cristòbal Sanz, *Recopilación en que se da cuenta...*, 1621, portada, AHME

bre aquella, repito, la pasada por el ejército ante los muros de Elche, acampado *entre los frondosos palmerales* en espera de un nuevo día”.¹⁰ I Ramòs fa seua la mateixa idea: “Como ya era tarde, los moros rogaron al rey que dejara para el día siguiente por la mañana la firma de las capitulaciones, su entrada en la ciudad y entrega de la Calahorra, lo que se haría en presencia de todos los sarracenos de la villa. Aquella noche, el ejército aragonés esperó *entre las palmeras* [...] Al día siguiente, a las nueve de la mañana, después de concluir las capitulaciones, se llevó a cabo la entrega de la villa [...] y la toma de posesión de la torre de la Calahorra”.¹¹

D’igual manera que hom ha considerat que els horts han existit a Elx “des de sempre”, s’ha abonat una literatura tendent a considerar que en una època antiga i daurada hi havia més d’un milió de palmeres, quantitat la qual, segons aquesta literatura, amb el pas del temps, hauria anat minvant considerablement. Tanmateix tals afirmacions no s’han basat mai en censos ni en cap document fidedigne, sinó solament en les nombroses tales dels horts produïdes al llarg dels últims dos segles i en els dramàtics escrits de defensa de les primeres dècades del nou-cents. D’altra banda, la defensa i mitificació de les palmeres d’Elx ha conllevat múltiples hipòtesis, més o menys fantasioses, sobre el número de palmeres existents, dada a la qual se li ha donat més importància que a la superfície ocupada pels horts, la qual cosa era allò que importava realment. Així, el mateix Nicasi Mira, al seu conegut informe del 1924, cita que “al final del siglo XVIII se calculaba que el número de palmeras del bosque que rodea Elche no era menor de 500.000 y en el Diccionario Espasa se asegura que en la actualidad excede de un millón”.¹² El mateix Baltasar Brotons, un dels hereus de l’escriptura literaturitzant dels anys vint sobre les palmeres, diu que la quantitat assenyalada a l’Enciclopèdia Espasa li sembla “una verdadera exageración”.¹³

Certament, la realitat que es dedueix dels documents és justament la contrària: que el número de palmeres i l’extensió dels horts ha augmentat

---

¹⁰ Pedro Ibarra, *Historia de Elche*, 1895, p. 42. El subratllat és nostre.

¹¹ Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, pp. 99-100. El subratllat és nostre.

¹² Nicasio Mira, “Informe”, 1924, p. 54.

¹³ Baltasar Brotons, “Un siglo de agricultura ilicitana”, 1986, p. 228.

sobremanera durant el vuit-cents i el nou-cents, ja que els escriptors de finals del set-cents situaven les palmeres existents molt per sota dels 100.000 peus. El 1772 Peyron assenyalava que hi havia 50.000 palmeres, mentre que Cavanilles, el 1795, assenyalava que n'hi havia unes 70.000. L'augment del conreu és evident. Es pot veure, així mateix, enfront d'aquestes dades, que, efectivament, les 500.000 palmeres proposades per Mira per a la mateixa època eren, com diu Brotons, una exageració. El número exacte de palmeres però, no s'ha sabut mai amb certesa puix que hom no feia censos ni tenia dades exactes, les quals, com és obvi, no calien. De tota manera les elevadíssimes xifres que es donaven als anys vint de palmeres existents tenien una doble funcionalitat: d'una banda, presentar una disminució del número de palmeres a Elx com a conseqüència d'una destrucció continuada al llarg de tota la història, la qual cosa calia aturar definitivament; d'altra banda, mitjançant l'existència d'una gran quantitat d'exemplars, hom volia subratllar la gran importància del palmar d'Elx arreu la ciutat i el terme. Però si considerem que hi solen haver 60 o 70 palmeres per tafulla, per a que haveren 1.000.000 de peus, com es proposava als anys vint, calien més de 15.000 tafulles d'horts, una superfície extensíssima, al costat de la qual les 40 o 45 tafulles destruïdes per a fer barris durant el primer quart de segle, segons els càlculs de Mira,¹⁴ no haurien tingut gaire importància, quan no fou així, puix que l'extensió dels horts tallats en els anys indicats suposà el 10 o 15 % de la taca contínua d'horts existent al voltant de la ciutat.

Encara durant els darrers anys alguns autors han donat per bona l'hipòtesi d'Ibarra i Ramos, segons la qual els horts d'Elx han existit des de l'edat mitjana al voltant de la ciutat, com els tenim ara, i han acompanyat aqueixa idea amb raonaments fantasiosos: "Los árabes rodearon la nueva ciudad de frondosos bosques de palmeras datileras, en la forma en que hoy los conocemos. Estas plantaciones, que rememoraban sus orígenes, además de proporcionarles alimentos, sombra y otros útiles, constituían una verdadera barrera defensiva, ante posibles desembarcos enemigos. Respaldados por el conocimiento de los palmerales, y contando con

---

¹⁴ Nicasio Mira, "Informe", 1924, p. 60.

la desolación del invasor al no poder ver más que palmeras, el éxito de las emboscadas estaba garantizado de antemano”.¹⁵ Altres autors més científics s’han basat en les descripcions dels viatgers antics, però no han parat esment en l’estructura i extensió dels horts, i, en el fons és que, com assenyalava Gil i Olcina, allò que han subratllat tots els viatgers ha estat més la novetat que representava a Europa un palmerar d’una extensió tan gran, que no pas la seua importància econòmica.¹⁶ I, com diu Rosselló, gairebé tots els qui n’han parlat s’han deixat endur pel fet que la palmera ha estat el conreu típic i gairebé simbòlic de l’agricultura a Elx.¹⁷ Açò ha comportat que els escrits sobre les palmeres foren més elegíacs que analítics. Tanmateix, els autors que han tractat de l’agricultura a Elx des d’un punt de mira disciplinar, especialment des de la geografia, han aportat noves dades sobre l’orige i les característiques de les nostres plantacions de palmeres. Així, hom ha mostrat que a l’economia agrària il·licitana anterior al set-cents, els productes de la palmera, dàtils i palmes, han estat secundaris i no hi ha notícia que hom en fera productes derivats, com ara aliments elaborats a partir del dàtil ni tampoc que existira una producció industrial important d’estrís domèstics derivats de la palma seca, com ara cabassos, capells o graneres.

Jessen, el 1929, assenyalava l’existència de palmeres al sud del País Valencià i a Múrcia, així com una hipotètica abundància de palmerars durant l’època àrab en tot el sud i sudest peninsular: “Palmeras existen, no obstante, en otros diversos puntos de la estepa litoral, por ejemplo, en Cartagena, Orihuela y más arriba de Elche, en la cuenca del Vinalopó, y muchas mayores cantidades habría en el sur y sudeste de España en la época árabe, pero Elche es el único punto en donde la palmera datilera se cultiva hoy en cantidad, y la vega de Elche es la única en España que está dedicada esencialmente, aunque no sea de un modo exclusivo, al cultivo de este árbol”. Al seu article, Jessen feu esment del sistema de plantació de les palmeres, situades en fileres, vora les séquies: “este bosque no crece

---

¹⁵ Carlos Galiana i Miguel Agulló, *La palmera datilera*, 1983, p. 246.

¹⁶ Antonio Gil, “El regadío de Elche”, *Estudios Geográficos*, XI-1968, p. 552.

¹⁷ Citat a Vicente Gozávez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 123.

en desorden; es más bien, en realidad una plantación. Las palmeras se elevan en dos filas a lo largo y a los lados de la acequia de riego, mientras que las parcelas cuadrangulares que quedan en el intermedio están ocupadas por otros cultivos”. Segons Jessen a finals del set-cents hi havia 70.000 palmeres (la mateixa xifra que donà Cavanilles), el 1880 n’hi havia 35.000 (segons Th. Fischer), mentre que al seu temps la quantitat de palmeres existents era de 80.000 palmeres, segons la dada que li havia facilitat Pere Ibarra.¹⁸

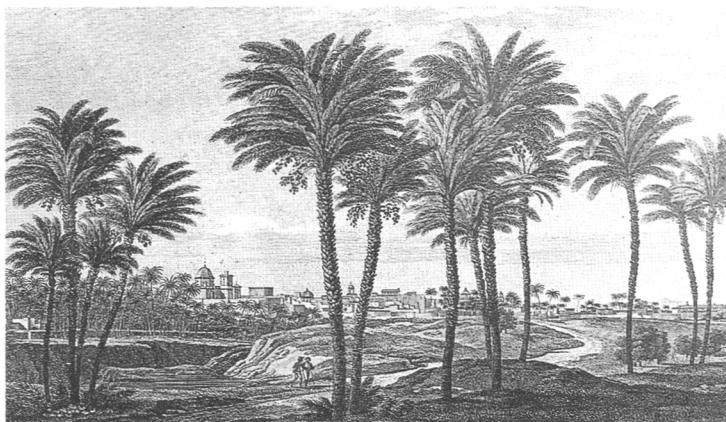
També Gil i Olcina suposa que durant l’època àrab “una extraordinària expansió confiere al palmeral categoria de cultivo típico”, però, en canvi, no situa els dàtils ni les palmes ni cap derivat entre els productes importants del camp d’Elx, puix que assenyala que el tribut en espècie de Todmir es trobava integrat per forment, civada, most, vinagre, mel i oli. I també que el 1461 els delmes més preuats que rebia la senyora d’Elx procedien del forment, la civada, l’oli i el vi i, en menor quantitat, d’hortalisses, alfor, lli, comí, matalafua i safrà. Pel que fa a l’edat contemporània, Gil i Olcina donà per bona la xifra assenyalada per Cavanilles a final del set-cents de 70.000 palmeres plantades sobre 1.000 tafulles (95,3 hectàrees i no 111,8 com diu Gil i Olcina), així com també la xifra de 80.000 palmeres que donà Otto Jessen el 1929. El 1968, quan publicà el seu article sobre el reg a Elx, Gil i Olcina considerava que es mantenien aquests 80.000 peus, però sobre una superfície de 360 hectàrees.¹⁹

Per la seua banda, Gozávez, a l’extens estudi sobre la geografia agrària del Baix Vinalopó, cita en diverses ocasions el conreu de les palmeres i la producció de dàtils segons diverses fonts documentals de l’edat mitjana i l’edat moderna, però fins el set-cents no ofereix quantificacions de la producció, sino només notícies esparses, anecdòtiques, tretes en moltes ocasions dels escrits d’Ibarra, les quals són indicatives de l’existència de palmeres, però no de que foren econòmicament importants ni de que hi haguera grans extensions plantades tot al voltant de la població. Gozávez

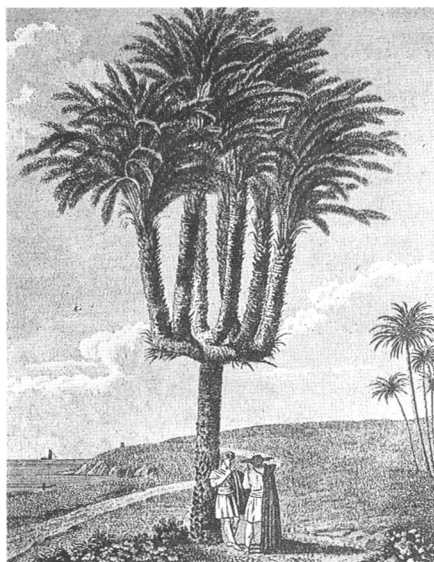
---

¹⁸ Otto Jessen, “El palmeral y la ciudad de Elche” (1929), *Estudios geográficos*, II-1951, pp. 112, 115, i 116.

¹⁹ Antonio Gil, “El regadío de Elche”, *Estudios Geográficos*, XI-1968, pp. 550 i 553-556.

4. *Vista d'Elx presa des del bosc de palmeres*, a Alexandre de Laborde, *Viatge pintoresc i històric*, 1806-1820

5. *Palmera de les set branques*, a Alexandre de Laborde, *Viatge pintoresc i històric*, 1806-1820

cita dades segons les quals el 1783 hi havia una superfície d'horts de 1.101 tafulles (104,9 hectàrees), sensiblement idèntica a les 1.000 tafulles assenyalades per Cavanilles. Segons uns altres documents, el 1850 hi havia 98,7 hectàrees d'horts i el 1855, 150,5 hectàrees amb 78.950 peus, però Gozávez considera que aquest espectacular augment entre el 1850 i el 1855 deu originar-se en un canvi de criteri respecte a la consideració d'allò que era o no era palmerar.²⁰ Per al 1977, data de publicació del seu llibre, Gozávez donà per bones les dades d'un cens realitzat el 1972 per l'Ajuntament d'Elx, tot basant-se en les declaracions dels propietaris. Aquestes dades assenyalaven l'existència a començament del 1974 de 177.237 palmeres, sense haver fet encara la seua declaració 434 propietaris, molts d'ells amb horts de palmeres pel voltant del Fondo. Gozávez conclouia que el número de palmeres sobrepassava les 200.000, unes 72.000 situades al voltant de la ciutat, més de 100.000 a les partides rurals d'Algoda, Puçol i Derramador pel voltant del Fondo, i diverses desenes de miler a les partides rurals de la Foia, Daimés, Algorós, Asprelles, Atzavares Baixes i Atzavares Altes. Malgrat aquesta important xifra de palmeres, Gozávez ja considerava que en la primera meitat dels anys setanta el conreu de la palmera havia deixat de ser rendible i havia esdevingut gravós per als propietaris tant per l'elevat salari dels treballadors com per l'escàs preu dels dàtils, la palma blanca i la palma verda, productes els quals continuaven sent els únics que hom treia de la palmera.²¹

---

²⁰ Vicente Gozávez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, pp. 84-108.

²¹ *Ibídem*, pp. 123-127.

II

VIATGERS I PALMERES

UNA de les fonts més utilitzades pels qui han parlat de les palmeres d'Elx han estat els textos del viatgers anteriors al vuit-cents els quals descrivien aquestes plantacions. No de bades, com assenyala Sanchis, els llibres de viatges són una font històrica interessant, però també un gènere literari molt vell, gairebé tan antic com la mateixa literarura, puix que, fet i fet, grans obres, com ara l'*Odisea*, no són en gran part sino llibres de viatges.¹

Certament, les notícies que donen els viatgers antics sobre les palmeres d'Elx són atractives, però la major part d'elles informen poc de l'origen de les plantacions ni de les característiques històriques del conreu. Fem-ne un repàs. Ramos cita el testimoni de Plini, segons el qual a Illici hi havia palmeres, encara que els dàtils que donaven eren aspres i no gaire bons. Ramos, però, suposa que les palmeres eren anteriors als romans i foren portades a Elx pels cartaginesos el segle III abans de J.C., puix que eren un aliment nutritiu i fàcil de transportar. Així, doncs, per a Ramos, els palmerars ja existeien en l'època romana i foren els àrabs els qui perfeccionaren el seu conreu.² Pel que feu a l'edat mitjana, els viatgers àrabs al-Idrîsî i al-Himyari els quals donaren notícia de la ciutat àrab, no parlaren

---

¹ Manuel Sanchis, *El regne de València en el segle XVII*, 1972, p. 3.

² Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 49.

de l'existència de palmeres a Elx, però sí que ho feren tots els viatgers a partir de l'edat moderna, els quals, en arribar a Elx, quedaven sorpresos davant aquell formós paisatge i, a partir dels romàntics, després del vuit-cents, abonaren la tesi d'un palmerar immòbil i mil·lenari.

El viatger europeu més antic del qual tenim notícia, Jeroni Münzer, viatjà per la Península Ibèrica entre els anys 1494 i 1495 i a la seua descripció de la contrada i la ciutat d'Elx cità l'existència d'abundants palmeres, encara que coincidí amb Plini en que els dàtils que donaven no eren dolços ni bons per a menjar, puix que els mancava calor per a madurar: “salimos de Alicante y, andando dos leguas por una llanura estéril, [...] después, por otra feracísima, regada por varios ríos, llegamos a Elche. [...] Es lugar sumamente fecundo en aceite, y en ningún otro he visto tantas palmeras como en él; pero los dátiles que éstas producen no son dulces ni comestibles, como los de África, porque este país es menos caluroso”.³ No tenim notícia de cap viatger que passara per Elx al cinc-cents, però a començament del sis-cents, Gaspar Escolano, a la seua obra sobre el regne de València publicada al 1610, parlà de la producció a Elx de dàtils i de palma blanca, amb la qual es proveïen les esglésies d'Aragó, Castella i València.⁴ Ja ben avançat el sis-cents passà per Elx el francès A. Jouvin, qui el 1672 publicà l'obra *Voyageur de l'Europe*. També Jouvin insistí en la gran abundància de palmeres que hi havia a Elx als afores de la població, on hom no veia “res més que palmeres, carregades dels seus fruits, semblants a olives molt grosses, atapeïts en xanglots igual que si fossen grans de raïm”.⁵

Ja al set-cents van passar per Elx diversos viatgers, tots els quals van descriure les palmeres. El primer d'ells fou el botànic català Joan Salvador, qui va recórrer Espanya i Portugal els anys 1716 i 1717 i va escriure un diari del seu viatge. Salvador assenyalà l'existència de moltes palmeres a Elx, però no es referí a la qualitat dels seus dàtils ni altres productes ni a la disposició dels seus peus: “Se veu Elxe, entre un bosc de palmeres que en

---

³ Jeroni Münzer, *Itinerarium sive peregrinatio* (1494-1495), 1952, vol. 1, p. 346.

⁴ Citat a Casimir Melià, *L'economia del regne de València*, 1978, p. 107.

⁵ A. Jouvin, *Voyageur de l'Europe* (1672), 1972, p. 46.

altra part no n'havia vist més abundància, ni en Sant Remo, a la ribera de Gènova".⁶ Aquestes plantacions de palmeres a Itàlia referides per Salvador eren les de Bordighera, pintades per Monet en un llenç conservat al Metropolitan Museum de Nova York i esmentades també per Jessen, qui assenyalà que es trobaven formades per uns milers de peus i es destinaven a assortir Roma de palma blanca per a la Setmana Santa.⁷ Peter Bexte amplia la notícia i situa aquest palmerar en la carretera que uneix Gènova amb Niça per la costa i, segons ell, és "uno de los campos plantados de palmeras en Europa occidental por motivos religiosos", puix que "durante siglos, esta pequeña localidad tuvo el privilegio de suministrar las palmas que eran utilizadas en Roma el Domingo de Ramos. A tal objeto se plantó un verdadero bosque de palmeras, con cerca de cuatro mil ejemplares. Los campesinos se especializaron en conseguir palmas blancas. Para ello ataban las ramas de los árboles a modo de tulipán, de forma que las hojas interiores no recibieran la luz del sol y, por tanto, no produjeran clorofila". En aquest article, publicat el 1988, hi ha també, per cert, una mostra del caràcter fantàstic que encara avui en dia envolta el tema de les palmeres i el carrega d'exotisme i incerteses. Bexte assegura que "muchos palmerales eran de origen islámico, especialmente los de Italia meridional, Sicilia y la Península Ibérica. Para poner fin a una posible competencia de culto los cortaban de raíz. Las iras no iban dirigidas contra los árboles como tales, sino contra lo que representaban. A los seguidores españoles de San Ignacio de Loyola se les acusó de tener poca fe por no haber destruido el vasto palmeral de Elche, a pesar de que había sido plantado por los árabes. El viajero del siglo XX da, en cambio, gracias al cielo por semejante *debilidad*".⁸

Tornant als antics, foren els viatgers de final del set-cents Peyron, Townsend y Cavanilles els qui consignaren ja amb tota claritat que la ciutat d'Elx es trobava envoltada d'horts de palmeres, observació la qual se

---

⁶ Joan Salvador, *Viatge d'Espanya*, 1972, p. 37.

⁷ Otto Jessen, "El palmeral y la ciudad de Elche" (1929), *Estudios Geográficos*, II-1951, p. 118.

⁸ Peter Bexte, "La palmera, reina de la flora", *El País Semanal*, 17-IV-1988, pp. 86 i 88.

6. Joseph González, *Plano geométrico de la villa de Elche...*, 1849. Detall dels horts al sud del raval de Sant Joan. Enmarcat, despatx de l'alcalde d'Elx

7. Gustave Doré, *El bosque de Elche...*, a Gustave Doré i Charles Davillier, *Viaje por España*, 1874

veu confirmada per diversos documents set-centistes, com ara el plànol de Porràs, els llibres d'actes municipals i els llibres de propietats de la parròquia de Santa Maria d'Elx.

Jean Peyron passà per la nostra ciutat entre el 1772 i el 1773. Les seues notes eren pròpies d'un viatger il·lustrat i tenien una clara voluntat d'observació científica. Peyron observà que les palmeres eren abundants arreu el sud d'Espanya, però que ho eren sobre tot a Elx, on calculà que n'hi havia més de 50.000, dues tercers parts de les quals tenien ja una gran altura, çò era havien estat plantades segles enrera. Com Plini i Münzer, Peyron també consignà la mala qualitat dels dàtils d'Elx, en comparança amb els de Palestina, però donà notícia del tractament que ja aleshores se'ls feia per tal de madurar-los artificialment: "La gran palmera crece en todas las provincias meridionales de España, pero donde más abunda es en el reino de Valencia, en los alrededores de Elche; su llano está cubierto de ellas hasta donde alcanza la vista. Pretenden que hay allí más de cincuenta mil, cuyos dos tercios, por lo menos, tienen más de ciento veinte pies de altas y forman un bosque soberbio. Los dátiles que producen están unidos a la cima del árbol, en racimos de quince a venticinco libras; son menos dulces y menos buenos que los de Levante, pero creo que eso depende un poco de la preparación que dan a éstos, y que corrige la costra del fruto que, naturalmente, es un poco áspera".⁹

Una vocació encara més analítica trobem en la descripció de Joseph Townsend, qui feu el seu viatge a Espanya els anys 1786 i 1787 i va descriure tant les palmeres d'Elx com la mateixa població. Townsend anomenà Elx ciutat dels dàtils, feu diverses observacions botàniques i assenyalà la gran diversitat de classes de fruit que hi havia. Tanmateix errà en altres observacions, com ara en donar la primavera com a època de maduració dels dàtils, puix que, com és sabut, ho fan a la tardor, o en dir que les palmeres mascle no tenen flors, quan, com és també sabut, no sols les tenen, sinó que el seu pol·len és necessari per a entaconar les palmeres femelles: "Elche, la Illice de los romanos, puede con verdad ser llamada la

---

⁹ Jean Peyron, *Nuevo viaje en España en 1772-73*, 1952, vol. 3, p. 919.

ciudad de los dátiles porque está toda rodeada de palmeras. Esos árboles están en el mes de mayo cargados de frutos que cuelgan en racimos, forman un círculo completo y se parecen, cuando están maduros, a una corona de oro en el centro de la cual se eleva un ramo de plumas. Cada racimo llenaría un *boisseau* a juzgar por la apariencia, y dicen que pesa de seis a diez arrobas. Existe una gran variedad en ese fruto, sea por el sabor, sea por el color. Algunos dátiles son verdes estando maduros, pero más corrientemente son amarillos y algunas veces de un moreno obscuro. Algunos son dulces, otros un poco ácidos. El árbol macho no produce flores; el árbol hembra lleva frutos”.¹⁰

També al set-cents, a un manuscrit redactat per un tal Josep Castelló citat per Gozálviz, s'insistia en l'alt valor econòmic de les palmeres d'Elx, tant pels dàtils com per la palma blanca.¹¹ Però el primer autor el qual tractà amb atenció i des d'una perspectiva moderna el tema de les palmeres d'Elx fou Antoni Josep Cavanilles a la coneguda obra *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* (1795-1797), de la qual es dedueix clarament que els horts de palmeres a finals del set-cents ja eren com són en l'actualitat. Cavanilles assenyalà que, encara que hi havia palmeres a jardins i hortes arreu el País Valencià, era per al viatger una grata novetat trobar unes plantacions de palmeres tan abundants como les d'Elx, enmig d'una zona gairebé desèrtica. També parà esment en el fet que els peus es trobaven plantats al llarg de les séquies, les quals feien de límit dels bancals on hom plantava cotó, alfals i altres conreus, puix que ni les arrels de les palmeres empobrien el sòl de terra ni l'ombra de les palmes perjudicava els vegetals que hi havia sota: “Guiáronse las aguas hacia la porción privilegiada que circuye la villa, y muy en breve se vieron en aquel suelo, antes árido, bosques de olivos, vergeles deliciosos, jardines amenos y agradables, no sólo por la frescura, verdor y lozanía de los vegetales, sino por la novedad de frutos poco conocidos en el resto del reyno. Crecen y prosperan en varios parages del

---

¹⁰ Joseph Townsend, *Viaje a España hecho en los años 1786 y 1787*, 1952, vol. 3, pp. 1608-1609.

¹¹ Vicente Gozálviz, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 96.

8. Gustave Doré, *El atado de las palmeras...*, a Gustave Doré i Charles Davillier, *Viaje por España*, 1874

reyno las plantas de algodón, y las palmas que por capricho u adorno se conservan en algún huerto; pero hacer cosechas importantes y cultivar estos vegetales con conocimiento y esmero, solamente lo han conseguido los de Elche. [...] Las palmas prevalecen en suelo térreo regado con frecuencia. Riéganse las de Elche con aguas salobres, y están plantadas a seis pies una de otra en filas paralelas a lo largo de los canales de riego: éstos suelen tener pie y medio de profundidad, seis de ancho y como 300 de largo, y sirven de linderos a los campos que se aprovechan en alfalfa, algodón y otras producciones; porque ni las palmas empobrecen el suelo con sus raíces, ni la poca sombra que causan sus coronas y astiles perjudica a los demás vegetales”.¹²

Cavanilles descrigué també molt detalladament les operacions de conreu de la palmera i la indústria de producció de la palma blanca, pràcti-

¹² Antonio Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, vol. 2, 1797, pp. 270 i 272.

ques les quals coincideixen exactament amb les que hom fa encara avui en dia: “diestros y atrevidos los de Elche suben con una celeridad increíble, sin más auxilios que una fuerte sogá con que ciñen floxamente sus cuerpos y el astil, sobre el qual apoyan alternativamente sus pies desnudos, mientras que con las manos van elevando la sogá hasta llegar a la corona. Allí dan vueltas circulares para observar el fruto, cortar las frondes inútiles, y asegurar las támarae femíneas ya fecundadas, que atan con cordeles para que los vientos no maltraten el fruto tierno, ni hagan caer el abultado antes de tiempo. Mayor parece el riesgo a que se exponen quando suben a formar un cono de todas las frondes de la palma. Van doblando hacia arriba aquellos pezones duros, estrechando cada vez más los lazos hasta formar de todas ellas un haz, que cubren con frondes inútiles, y aseguran con cordeles desde la base del cono hasta el vértice; sirviéndose para ello de débiles escaleras de doce peldaños, que apoyan sobre la punta del astil, y arriman a la obra que va saliendo de sus manos; al cono que por su propio peso se dobla muchas veces”.¹³

Cavanilles referí que a Elx hom havia dedicat a plantacions de palmeres 1.000 tafulles de terra situades al voltant de la vila, on arribaven a haver 70.000 palmeres: “Destinaron a palmas 1.000 tahullas contiguas a los edificios de la villa, que reducidas a huertos cercados de paredes forman un bosque circular de 70.000 palmas”.¹⁴ Aquesta observació de Cavanilles sobre les tafulles dedicades a la plantació de palmeres ens fa pensar que una gran part d’aqueixa plantació es realitzà poc abans que ell visitara Elx. Açò ens ho confirmen també, com veurem, certs documents de l’arxiu parroquial de Santa Maria i reforça la nostra hipòtesi que la plantació massiva d’aquests horts que envolten la vila, els més antics, importants i característics d’Elx, i els que han jugat un paper fonamental en la transformació de la ciutat moderna, no és gaire anterior al set-cents.

Consiguem que també els nombrosos viatgers romàntics els quals passaren per Elx al vuit-cents van parlar de les palmeres, tot deixant una literatura elogiosa la qual relacionava el paisatge d’Elx amb l’exotisme de

---

¹³ Ibídem, p. 272.

¹⁴ Ibídem, p. 270.

l'Orient. Tanmateix els seus escrits no ens aporten cap dada al debat sobre l'orige dels horts. La literatura dels viatgers romàntics ens interessa per que aprofundia en un altre aspecte de les palmeres: el de l'exaltació del paisatge orientalitzant i la creació d'una identitat entre la població i les palmeres que l'envoltaven, tot dotant Elx d'un significat específic. Finalment, parem esment en les representacions gràfiques de les palmeres d'Elx fetes pels viatgers antics, tot ells del segle passat. Les més primitives que coneixem són les dels gravats vuit-centistes d'Alexandre de Laborde i de Gustave Doré, les quals, malgrat la seua elevada qualitat formal i la bellesa del dibuix, aporten poc al debat que aquí hem plantejat, puix que, enmig d'un marc idealitzat, mostren un conjunt de peus disposats arbitràriament en el paisatge, d'una forma romàntica, la qual no s'adaptava ni a la realitat actual ni a la descripció feta per Cavanilles.

III

HORTS ANTICS

LES notícies documentals sobre l'existència de palmeres a Elx son abundants durant l'edat mitjana. Ja el 1276, l'infant don Manuel, en confirmar les particions fetes en el marge esquer del Vinalopó es referia a vinyes, olivar, figueres i horts, els quals Gozávez identifica com a horts de palmeres.¹ També Serrano ha trobat referida l'existència de palmeres durant la Baixa Edat Mitjana i l'Edat Moderna en diversos documents de l'Arxiu Municipal d'Elx relatius a la senyoria, l'agricultura i la propietat, als quals hom tracta de vendes, arrendaments o altres actes contractuals.² Tanmateix, quan hom parlava de palmeres no necessàriament volia dir que els peus es trobaren ordenats amb la mateixa estructura ni ocuparen una extensió superficial tan gran i contínua com la que hem conegut després del set-cents al voltant de la població. En tot cas, cal recordar que durant l'Edat Mitjana eren habituals les escaramusses entre els catalans d'Elx i els àrabs i els castellans veïns. Es evident, doncs, que en aquestes condicions no era gens segura ni convenient una població absolutament envoltada de palmeres com l'Elx posterior al set-cents, on l'enemic podia apropar-se sense ser vist fins els mateixos murs i portes de la ciutat. Amb

---

¹ Vicente Gozávez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 83.

² Joaquim Serrano, *Estructures agràries...*, 1990.

tot, com diem, l'existència de palmeres soltes o d'agrupacions de palmeres tot formant plantacions i hortets, es troba documentada a partir del tres-cents i es refereix, sobretot, als dàtils i a la palma blanca, productes característics, encara que no gaire importants de l'economia d'Elx.

Les notícies documentals més antigues que hem trobat sobre les plantacions de palmeres d'Elx fan referència a la seua propietat i al seu aprofitament econòmic. Tanmateix no diuen res de l'estructura o disposició dels peus i poca cosa de la superfície dels horts. Algunes notícies, però, informen de la reduïda extensió d'aquells horts, els quals a penes tenien tres o quatre tafulles, quan en l'actualitat en ténen entre deu i cinquanta i Cavanilles, el 1795, com hem vist, calculava un total de mil tafulles al voltant de la població. Pel que feia a la situació d'aquells antics hortets, tots es trobaven al voltant de la séquia Major, bé al nord d'Elx, vora la rambla, bé a llevant, vora el camí d'Alacant, bé al sud, al raval dels cristians o parròquia del Salvador.

A l'Arxiu històric parroquial de Santa Maria d'Elx hi ha diversos documents, com ara escriptures de propietat, testaments, donacions, fundacions, vincles, etc., als quals hom parlava d'"orts", "tafulles ortals" i "terres plantades de palmeres". A tots tres tipus de terres hi havia palmeres, encara que a Elx, com hem dit abans, l'"hort" ha estat la plantació de palmeres per antonomàsia. A l'interessant *Libro de propiedades en el que se anotan las de el Revdo. Clero de la Ynsigne Parroql. Ygla. de Sta. Maria de la villa de Elche*, escrit per Granés i Pomares el 1796 s'advertia la diferència entre les "thaullas hortales" i les "thaullas de olivar", diferent denominació, la qual, segons s'advertia, es basava només en el reg i en la distància de les terres a la vila, sense que fora definitori que tingueren o no palmeres plantades: "Repútanse por tales (tafulles hortals) aquellas tierras de regadío que están cituadas a las inmediaciones de esta Villa, ya bien sean plantadas de palmas, o ya sean para beneficiar en ellas el alfalfa u otras semillas, pues los olivares, aunque estén a la misma distancia no se tienen por taullas hortales".³

---

³ Salvador Granés i Tomás Pomares, *Libro de propiedades...*, 1796, p. 50 e, sig. 781-J, AHPSME.

Hi ha un altre llibre a l'Arxiu de Santa Maria el qual conté clàusules testamentàries datades entre el 1351 i el 1444, estudiades i transcrits per Anna Maria Álvarez. En aquest document hi ha testaments, donacions inter-vius, sentències i assignacions de cens, als quals s'esmenten entre els bens immobles objecte de contracte, horts, terra, terra blanca, vinyes, mallols i olivars, bens els quals formarien el conjunt del camp d'Elx conreat al tres-cents i quatre-cents. Les referències documentals als horts de palmeres d'Elx més antigues que coneixem es troben en aqueix llibre i es remunten a l'inici del segle XIV. La primera es refereix a dos horts situats vora el Vinalopó i es troba en el testament de N'Arnau Rosanes, del 12-VI-1310, on deixava dit: "vull e man que cascún ayn sien dites X misses per ma ànima en la eglésia de Sancta Maria d'Eltx, a les quals assigne perpetualment la renda del meu ort que yo he en la Talia, atinent ort d'En Pui Gonsàles e de Francesch Sánchez e de la Rambla".⁴ Aquest paratge de la Talia, nomenat en diverses ocasions als documents antics, es devia trobar pròxim a la ciutat i a la Rambla, i potser tinga alguna relació amb la zona coneguda avui en dia com la "Gàlia", situada al nord de la ciutat. L'hort de referència podria ser part d'alguns dels que encara avui en dia hi ha situats en aquesta part nord de la població, vora el riu.

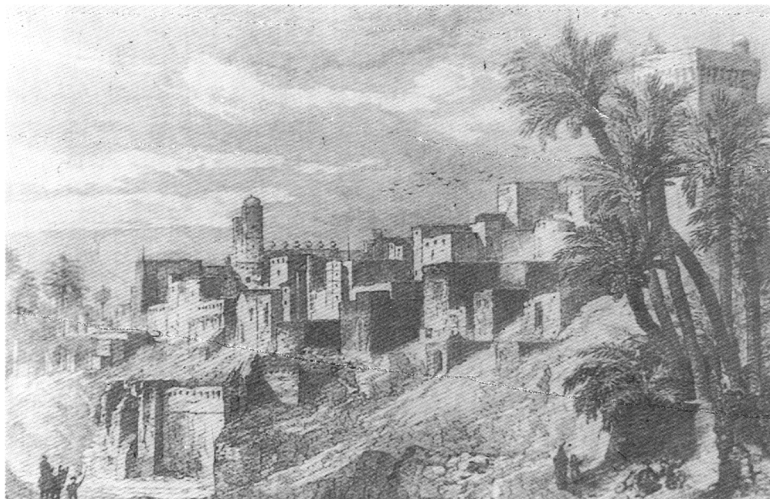
Un altre hort, situat en la parròquia del Salvador, era el d'En Guillem des Lobets, citat dues vegades, el 1312 i el 1317, el qual podria ser part de l'hort de Gil o algun altre desaparegut més tard, en ser ocupada la zona per l'edificació. A la "Clàusula del testament de Na Alamanda, muller que fo d'En Guillem de Cuguleo", del 4-IX-1312, trobem que s'assignaren 30 sous censals "que son sobre unes cases situades en lo Raval dels crestians d'Eltx, atinent de l'ort d'En Guillem des Lobets". També en una clàusula del testament de Na Saurimonda, del 4-X-1317, es feia referència a unes "cases prop lo Raval d'Eltx, atinent de orts d'En Guillem des Lobets".⁵

Uns anys més tard, el 26-VII-1338, també N'Álvaro Alfonso deia al seu testament que "vull e man que tots anys e perpetualment sien feyts en la eglésia de Senta Maria d'Eltx tres eneversaris de deeu sous [...] e als

---

⁴ Transcrit a Ana Álvarez, *Un libro de cláusulas testamentarias*, 1986, pp. 226-227.

⁵ *Ibidem*, pp. 228 i 236.

10. Anònim, "Vista d'Elch i el riu Vinalopó", s/data, AHME

11. Anònim, Placa ceràmica procedent de la casa de l'hort del Sol, 1849, col. G. Jaén

quals eniversaris leix e oblich tot aquell ort entregament que yo aguí per compra, lo qual fou d'En Pere Martí".⁶ Ibarra cita un altre document del mateix any 1338 al qual també apareixen citats diversos "ortets" situats vora el raval de Sant Joan. En aqueix document, l'infant Ramon Berenguer disposava "que totes les tafulles ab les aygues que antigament solien tenir los moros dels Ravals del lloch nostre de Elig et alguns ortets que son costa lo dit Raval après de la çéquia et alguns terres de seca que són en lo terme del dit lloch sien tornades e donades als moros qui ara estan en los dits Ravals, les quals tafulles, ortets e terra de secà ara ténen alguns crestians per nos a miges e a çens et en altra manera".⁷

Un altre hort del qual tenim notícia es trobava situat al nord-est de la vila, vora el convent dels Mercedaris, i era citat el 15-X-1347 per Miquel López de Ruffes i sa muller Dona Maria Álvarez: "aquell ort que nos havem, tenim e posehim de la vila d'Eltx, per compra que d'aque'n ne fem de vos en nom vostre propi e el dit nom, segons que afronta de dos parts ab carreres públiques e de l'altra ab lo fossar e ab l'ort de Santa Lucia e ab sensalers d'aquella e de la altra ab carrera pública e de la altra ab l'ort del senyor infant e de l'altra amb terra d'En Guillamó de Maçanet".⁸ El 2-X-1350 es feia referència encara a un altre hort, "aquell ort que aquells tenien e posseyen atinent de la vila d'Eltx".⁹

Encara un altre hort situat al raval dels cristians, el qual, pel topònim, podria ser un tros de l'hort de Gil, fou citat el 5-II-1395 per N'Anthoni Martínez, veí de la ciutat de València: "yo, en nom propi e de la muller mia, he establert en cascún any e perpetuament, a Dona Catalina, casera d'En Johan Gil, prevere de la dita vila d'Eltx, hun ortet clos ab diverses plantes que aquí son e ab aygua franca al dit ort pertanyent, situat en lo Raval antich dels crestians d'Eltx, axí com afronta de dos parts ab carreres públiques e de l'altra part ab ort d'En Ramon Castelló e de l'altra part ab cases que són çaboneria d'En Pere Monistrol".¹⁰

---

⁶ Ibídem, p. 329.

⁷ Transcrit a Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 233.

⁸ Transcrit a Ana Álvarez, *Un libro de cláusulas testamentarias*, 1986, p. 381.

⁹ Ibídem, p. 289.

¹⁰ Ibídem, p. 357.

Com veiem, les notícies de l'existència d'horts son abundants al tres-cents. També el 5-IX-1397 s'establiren sous censals sobre “un ort que'l dit Jaume Aynes ha e posseex attinent de la Rambla major de la dita vila, camí del Molí del Portal, ab aygua francha acostumada regar lo dit ort, axí com afronta de part de llevant ab lo dit camí públic, e de la part de tremuntana e de la part de ponent ab la dessús dita Rambla e de part de migjorn ab ort d'En Bernat Guillem”.¹¹

La mateixa abundància de documents que parlen de petits horts la trobem al quatre-cents. Així, el 15-XII-1423 hi ha documentada l'existència d'una parcel·la de terra hortal, situada al nord-oest de la vila, també vora el convent de la Mercè, entremig d'horts, de la qual es referia la superfície i era summament petita, menys de 4.000 m². Es tractava de “quatre tafulles de terra ortals que lo dit En Berthomeu té e posseix sots rech de la céquia de Candaliu, axí com affrenten de part de llevant ab camí públic, de part de migjorn ab ort de la ecclésia de Santa Lucia e ab altres orts, e de part de ponent ab lo fonsar de la ecclésia de Senyora Sancta Maria de la dita vila, céquia de la dobla enmig e de part de tremuntana ab terra d'En Pere Granyana”.¹² Un altre hort petit citat a un document sense data tenia una superfície de tres tafulles només: “Leix a Ferrando del Vado, fill meu, aquell ort que he a prop de la vila e en lo carrer que fo de Dona Mariana, muller d'En Johan Oliver, que pot ésser tres tafulles, lo qual affronta ab terra del dit Fernando e ab terra de Na Bondia e ab carrera e terra que fo d'En Repostero”.¹³

A més dels documents que acabem d'esmentar, una altra dada relativa a l'antiguitat de les palmeres d'Elx és l'ancestral nom d'“aigua d'horts” que rep una part de l'aigua de la séquia Major, nom el qual ha arribat viu fins els nostres dies i segueix utilitzant-se en el govern de la séquia Major del Pantà. Aquesta “aigua d'horts” apareix documentada ja el 1589 a la *Claridad de la acequia de la villa de Elche*, text el qual va recopilar Baltasar Ortiz per al govern de l'aigua d'Elx i fou traduït al castellà posteriorment.¹⁴

---

¹¹ Ibídem, p. 265.

¹² Ibídem, p. 311.

¹³ Ibídem, p. 397.

¹⁴ Baltasar Ortiz, *Claridad de la acequia de la villa de Elche*, 1589. Transcrit a Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, pp. 102-145 i 200.

També del cinc-cents és la data que dóna Ibarra per a la plantació d'un hort anomenat, segons ell, "de Don Juan", probablement el conegut encara avui en dia com a hort d'En Joan, situat vora l'actual carretera de la Marina, a uns dos quilòmetres al sud de la població. Segons Ibarra, darrere d'una porta de la casa d'aquest hort hi havia una inscripció que deia "Este ort se plantà de piñol el any 15..".¹⁵ Aquesta és la data més antiga que coneixem per a la plantació d'un hort. Com veiem, hom hi especificava, a més, la tècnica utilitzada, çò era que l'hort es plantà "de pinyol", no mitjançant transplantament de filloles de palmera, com s'hauria d'haver fet per a seleccionar peus que donaren bones varietats de dàtils.

Les dades sobre la plantació d'horts de palmeres començaren a ser abundants i extenses durant el sis-cents i augmentaren sobremanera durant el set-cents. El 1621 se'n referí el regidor Cristòfol Sanz, qui deixà dit que a Elx eren abundants les palmeres des de feia temps, puix que Déu ens havia adornat de "infinitas palmas que naturalmente lleva y produce esta nuestra venturosa patria". Segons Sanz, "lleva las palmas esta tierra de muy antigua en abundancia, y se crían tantas en ella que parece un erizo, y para celebrar las fiestas de los Ramos, llevan por toda España, como a la Santa Iglesia de Toledo y otras partes". Al seu manuscrit, Sanz també dibuixà una palmera de tres troncs la qual, segons ell, simbolitzava la Santíssima Trinitat, així com dues palmeres, una a cada costat, en l'escut d'armes d'Elx amb el qual il·lustrà la portada del seu llibre.¹⁶

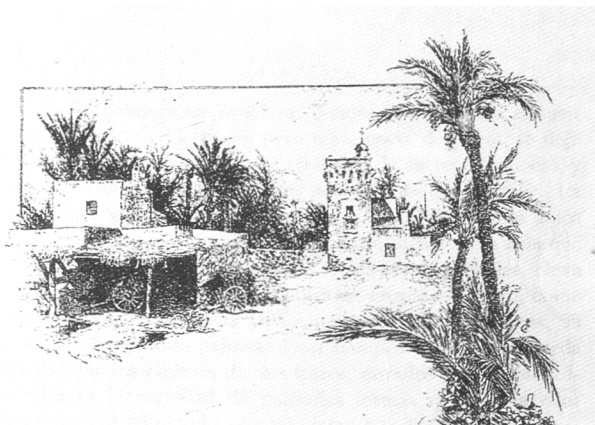
A més de les notícies de Sanz, sabem també que en la primera meitat del sis-cents existia ja l'hort dels Flares, el qual fou comprat pel clero de Santa Maria el segle següent i tallat per a fer el barri de les Illetes, segons es feu constar en el document d'una venda feta per Gaspar Aracil el 1638. A més, el seu límit de llevant era un altre hort, propietat de Gregori Ortiz.¹⁷ També es mencionà al sis-cents l'existència de palmeres en la coneguda descripció de l'esfondrament de l'església gòtica de Santa Maria el 1672, quan caigué un tros de la volta, vora la capella del Sant Crist, i is-

---

¹⁵ Llig. 53-D, exp. 16, AHME.

¹⁶ Cristóbal Sanz, *Excelencias de la Villa de Elche* (1621), 1954, pp. 13 i 99-102.

¹⁷ Sig. 69-J, AHPSME.

12. J. J. Zapater, "Torre i molí de Ressemblanch",
a Teodor Llorente, *Valencia*, 1887-1902, p. 971

13. J. J. Zapater, *Elche: Palacio de Altamira...*, a Teodor Llorente, *Valencia*, 1887-1902, p. 1010

queren els homes “traiendo palmeras para detener que no se caieran las otras bóvedas”.¹⁸ La notícia és indicativa de com l'ús de troncs de palmera com a puntals era una pràctica habitual a l'Elx del sis-cents i de com hi devia haver palmeres disponibles pròximes a l'església.

També hi ha referències documentals a les palmeres d'Elx durant el sis-cents a documents del segle següent. Així, diversos horts i parcel·les de terra hortal plantada de palmeres eren citats en una escriptura de venda feta el 9-II-1705 i en un altre document, contingut en l'anterior, el qual regulà una permuta de la mateixa propietat feta el 10-VIII-1681. L'escriptura del 1705 era de “venta a carta de gràcia de unes tafulles otorgada per Martí Baile i Francesca Manresa, cónjugues, a favor del Reverent Clero de Santa Maria de la vila de Elig”. El terreny en qüestió eren “sis tafulles y cinc ochaves de terra ortals plantades de palmeres y alfalfa que ténen e poseheixen en la orta y terme de dita vila sots reg dels Orts, que afronten de llevant ab la contraséquia de dita vila, de ponent y migdia ab ort dels hereus de Dn. Máximo Vahillo de Llanos y de tremontana ab ort de Don Roch Miralles”. El 1681 aquest mateix terreny havia estat objecte d'una permuta entre el “doctor Vicent Seva de Pomares, familiar del Sant Ofisi de la inquisició de la ciutat de Múrcia y Ponsiana Carbonell, cónjugues, de una part y de part altra, Martí Baile ferrer y Francisca Manresa, cónjugues”. En aquest document de permuta del 1681 es descrivia la propietat com “sis tafulles y cinc ochaves de terra ortals”, pero no es mencionaven les plantacions, encara que als límits de ponent i migjorn ja es parlava de l'hort de Vahillo i a tramuntana també hi havia un hort. A canvi d'aquesta propietat, Baile i sa muller donaren “sis tafulles y mitja de terra ortals sots reg del partididor de Abet”. Segons el mateix document, una part d'aquestes terres havien estat comprades el 1665 i estaven “contigües, confrontades de llevant ab tafulles de don Pedro Perpiñà, de ponent ab lo brasal de Abet que va a regar al ort de les tres palmeres, de tremontana ab tafulles de Hinasio Esplà y altre tros de tafulles de dit Martí Baile y de mijorn ab dit ort de les tres, brasal de Matrof enmig”.¹⁹ Es interessant remarcar que tots

---

¹⁸ *Papeles curiosos*, vol. 1, doc. 54, p. 284, AHME.

¹⁹ Sig. 1218-A, AHPSME.

aquests topònims els quals apareixen ja documentades al sis-cents, la contraséquia, el partidor d'Abet, el braçal de Matrof, el Clot de les tres, etc. son vius encara en l'actualitat i els mateixos sistemes de reg segueixen funcionant encara també. Es tracta de la zona d'horts situada al voltant del camí vell de Santa Pola i de la porta de la Morera, on actualment es troba el conegut hort del Cura.

Amb tot, del sis-cents ençà, els horts de palmeres d'Elx millor documentats són els del vincle del prevere Nicolau Caro, una peça important en la transformació moderna de la ciutat d'Elx. Els bens vinculats per Caro eren, i son encara, propietat de l'imatge de la Maredeu de l'Assumpció, i els administrà al set-cents el clero de Santa Maria i al vuit-cents i al nou-cents, l'Ajuntament. En l'actualitat, ho fan l'arxiprest i l'alcalde d'Elx. Per la relació del vincle de Caro amb l'església de Santa Maria, abunden en aquest arxiu parroquial les referències del sis-cents i el set-cents als tres horts de palmeres que hi havia al vincle, tots tres ja amb un topònim propi en aquella època: eren els anomenats del Real, del Colomer i Fondo. Hom els descriu repetidament en parlar de la propietat, dels litigis haguts i dels arrendaments que hom en feia, tant de la terra blanca com de l'herba alfals i dels dàtils dels horts. En les successives descripcions, al llarg d'un segle, podem comprovar com augmenten les referències a horts i palmeres, tant en aquests mateixos horts com en les propietats limítrofes. Així, una part de les terres de Caro, cinc tafulles i mitja, es troben citades per primera vegada en l'escriptura de "Venda feta e fermada per Antoni Ramires y Gaspar Ramires, germans, a Joan Palomares de unes tafulles ortals per preu de cent vint lliures de moneda real", davant el notari Jaume Esplà el 31-I-1612.²⁰ Dos anys després, però, el 20-X-1614, Joan Palomares i la seua muller van vendre al Doctor Nicolau Caro, per 151 lliures, la "terra ortal que los dits cónjugues tenen e posseexen en la horta de la present vila, en lo real de Anoy, que afronten de part de llevant ab olivars de Francesc Flexa y de Mariana Llopes y de ponent ab brasal de Candalix y de tremontana ab senda que va al molí de

---

²⁰ Sig. 402-6, AHPSME.

14. J. J. Zapater, *Elche: La palmera de siete brazos*, a Teodor Llorente, Valencia, 1887-1902, p. 1012

Lloís Soler y brasal de Candaliç y de migjorn ab dit brasal de Candaliç”.²¹ Ambdues escriptures es troben en un lligall, el qual porta una indicació en castellà, la qual deu haver estat escrita ja durant el set-cents i fa referència a la plantació de palmeres en la parcel·la en qüestió: “En este cuaderno ay varias escrituras y la última lo es de cinco tahullas y una cuarta de taullas ortales que Juan Palomares y consorte vendieron al Doctor Nicolau Caro, cuías tahullas son las que al presente están plantadas de palmas en el Huerto Nuevo del Real”.²²

Així, doncs, veiem com durant el sis-cents es plantaren palmeres en aquestes tafalles hortals i es transformaren en hort. Al celebrat testament

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

de Caro, del 16-XII-1661, ja es mencionen clarament plantacions de palmeres mesclades amb altres arbres. Així, en establir el vincle entre les seues propietats, Caro citava, a més de diversos fils d'aigua, cases en el carrer de Sant Jeroni i un censal de la vila, “una heretat de ors que yo tinc y poseheixch en la partida del Real sots rec de dit partididor y del partididor de Anoy y del partididor dels ors, plantada de palmeres, magraners, olivars y moreres, ab dos cases en dita heretat, la una a la entrada de dita heretat y el altra en mig de dita heretat situades, la qual heretat plantada de palmeres, magraners, moreres, olivars, afronta de part de migjorn ab los murs y valls de la present vila, camí en mig que va als ors, de part de llevant ab ort de Antoni Malla y tafulles de Don Antoni Perpiñà que comprà de Amat y senda que va al molí de Don Melchor Ortís, orellà de Candalix y los olivars parteixen ab terrers y olivars de la viuda de Blay Gascon, de part de ponent ab ort de la viuda de Don Jaume Santasília y senda que va al molí del Real y de allí amunt ab séquia Major, de tremontana ab brasal de Anoy y part ab senda que va al molí de Don Melchor Ortís y olivars de Don Diego Ruiz y del Vicent Palasí”.²³ Com veiem, hom donava gran importància a l'arbrat de la finca, puix que la propietat s'identificava per les seues plantacions i així era citada constantment a la documentació. Observem també que a començament del sis-cents degueren ser abundants les plantacions de palmeres, puix que, en descriure els límits de l'heretat el 1661, Caro cita més horts dels que apareixien en les descripcions del 1612 i el 1614.

També les pràctiques agrícoles de conreu de les palmeres apareixien clarament documentades ja a final del sis-cents. Així, un document del 10-XI-1697 replegava els actes que es feren “per a transar y rematar lo fruit de dàtils del ort del Real”. Atorgaren l'arrendament mossén Vicent Castell, síndic de la confraria de Nostra Senyora de l'Assumpció i del clero de Santa Maria i Antoni Sansano, majordom del clero, en favor de Joan Yvañes. La subhasta es rematà en 240 lliures, una quantitat elevada per a l'època, indicativa de l'importància econòmica dels dàtils.²⁴

---

²³ *Papeles Curiosos*, vol. 1, doc. 1, AHME.

²⁴ Sig. 1063-A, AHPSME.

També del 3-VII-1699 hi hagué una alegació del notari Josep Colomer, procurador d'Antoni Soler de Cornellà, en el procés que aquest mantenia amb el síndic de la Confraria de Nostra Senyora de l'Assumpció per la possessió d'un "hort vulgarment dit del Real, plantat de palmeres i altres arbres, de dos horts més contiguos, dit lo hu lo Colomer y lo altre lo hort Fondo, plantats així mateix de palmeres y altres arbres y de dos cases la una en lo dit hort del Colomer y la altra contigua a ell y al dit hort nomenat lo Fondo situats y situades en lo terme y horta de dita vila".²⁵

La documentació relativa a les palmeres del vincle de Caro es feu més abundant al set-cents tot referint-se generalment a les circumstàncies que envoltaven els arrendaments dels horts, però també a la plantació de palmeres. Així, un expedient del 1717 arreplegava les diligències seguides contra Josep Amat de Ybàñez, arrendador dels dàtils dels horts de la Marededéu pel deute contret amb l'administrador dels bens del vincle de Caro.²⁶ I un altre document del 2-XII-1717, feia referència a l'obligació atorgada per Sebastià Gonsales de Amorós, arrendatari dels dàtils dels horts del Real, Colomer i Fondo.²⁷

Per fi, hi ha un *Inventario de los bienes dejados por Nicolás Caro y que forman el vínculo de Nuestra Señora de la Asunción y listado de los arrendadores de las distintas propiedades y cosechas*, fet el 30-XII-1717, el qual conté una abundant informació sobre el tema que ens ocupa. Així, als bens del principal del vincle hom citava "tres huertos contiguos dichos el uno del Hondo, otro del Colomer, otro del Real cada uno en su casa de morada corriente y habitable, que dichos tres huertos baxo el riego del Real, Anoi y Huertos alindan de medio día con muro de la villa camino en medio, de levante con huerto que era de Don Carlos y Don Juan Soler, callejón dicho de Granyana en medio, con huerto de Don Francisco Villafranca y Soler; con huerto del beneficio fundado por Don Gerónimo Runa, con senda que va a los molinos, huerto de Don Grdio. Ruiz, olivar del vínculo, olivar de Dn. Carlos Cao y olivar del Dr. Thomás Álamo,

---

²⁵ Sig. 1254-A, AHPSME.

²⁶ Sig. 404-10, AHPSME.

²⁷ S/sig., AHPSME.

15. Anònim, targeta postal, *Elche. Vista parcial*, s/data (anterior a 1936), Zaragoza, Ed. Arribas, col. G. Jaén

16. Anònim, targeta postal, *Elche. Huerto del Colomer*, s/data, Zaragoza, Ed. Arribas, col. G. Jaén

dicha senda y brasal de Candalix en medio; de tremuntana con un pedaso de olivar de dicho vínculo, dicho brasal enmedio; de poniente con la Rambla y sequia Mayor enmedio; molino llamado del Real, rambla, huerto del mayorasgo de Llanos dicho de abaxo y huerto de D.ª Gertrudis Santacilia”.²⁸

L'existència d'una extensió tan gran d'horts a Elx feia que ja a la *Noticia circunstanciada...* de l'administrador del Marqués d'Elx del 1739 es concloguera que “está zircuhido el pueblo de Huertos de Palmeras, cuyo fruto de dátiles es de bastante provecho, pues, aunque no son tan buenos como los de Berbería, se apetece por fruto único en estos parajes y logran pronta salida”.²⁹

Però quan abundà notòriament la plantació de palmeres fou a finals del set-cents, fins el punt que arribaren a produir-se queixes i plets per que en alguns cassos hom havia disposat els peus massa pròxims a séquies i camins. Així, el 1770 hom referí la plantació d'una fila de palmeres feta pels administradors del vincle de Caro en l'hort del Real, vora el queixer de la séquia Major. L'Ajuntament considerà que la plantació podia perjudicar l'obra de la séquia, puix que en tal lloc sempre s'havia deixat “un exido de bastante capacidad hiermo y sin plantío alguno, para evitar los perjuicios que los riegos y raíces de los árboles ocasionan a la obra de dicha azequia, por ser aquello terraplén”. Així que s'acordà enviar als administradors “recado para que amuevan del expresado sitio la fila de palmeras”.³⁰

Una altra notícia interessant de plantació de palmeres és del 1774, quan els administradors del vincle de Caro van plantar palmeres en els horts de la Marededéu, vora la senda del portell de Granyana, lloc de pas i eixida dels il·licitans des de la vila cap al nord: “antiquísima senda que ha servido y sirve para el tránsito de los vecinos [...] se está haciendo un nuevo plantío de palmas en terrenos de la expresada senda, en perjuicio

---

²⁸ Sig. 404-14, AHPSME.

²⁹ Administrador del marqués d'Elx, *Noticia circunstanciada de los pueblos del Marquésado de Elche*, 1739, p. 1 r, llig. 127-A, AHME.

³⁰ *Libro de Cabildos*, actes del 1-VIII-1770 i 25-VIII-1770, AHME.

17. Anònim, targeta postal, *Elche*.
Huerto Imperial. Faenas de Hortelano,
s/data, Zaragoza, Ed. Arribas, col.
G. Jaén

18. Anònim, targeta postal, *Elche*. *Huerto de Palmeras*, 1899, Barcelona, Fototípia Thomas, col. G. Jaén

de la pozezi3n en que se hallan, quieta y pac3ficamente". El Cap3tol considerà que "aunque en el d3a no causen perjuicio, en lo sucesivo, creciendo las plantas, lo han de causar", per la qual cosa els experts havien de fer reconeixement i veure si, efectivament, la plantaci3 danyava la senda i el seu trànsit, per tal d'actuar en conseqüència.³¹

Les dades definitives sobre la formaci3 d'extenses plantacions de palmeres al set-cents provenen del llibre de propietats del clero de Santa Maria escrit per Granés i Pomares el 1796. En aquest interessant document es descriu un hort anomenat "Huerto Nuevo", el qual deu ser el conegut avui en dia com "hortet Novet", puix que hi ha un altre "hort Nou" situat dos quilòmetres més al sud de la poblaci3. Aquest "Huerto Nuevo" tenia una extensi3 de 31 tafulla, 3/8 i 15 braces, es trobava situat al nord d'Elx i ja limitava amb horts per ponent i per tramuntana, a més de fer-ho també amb la contras3quia, amb tafulles de terra blanca i amb olivars. El "Huerto Nuevo" es formà com a tal hort de palmeres al llarg del final del sis-cents i durant el set-cents, segons consta documentalment: "Posehe el Reverendo Clero un huerto plantado de Palmas, parte de 3l se compr3 en el siglo pasado, ya formado huerto, y parte se ha plantado de nuevo y se continúa el plant3o de palmas hasta que se verifique estarlo todo. Se ha construido en 3l en los 3ltimos a3os casa de habitaci3n para el hortelano".³² Més endavant es detallava l'acord del clero per a plantar palmeres, la construcci3 de la casa i el sistema d'arrendament i plantaci3 que es va seguir: "A consecuencia de haverse determinado por el Reverendo Clero el que se plantasen palmas en las taullas contiguas a las que ya estaban plantadas [...] para que reunidas todas se formase un huerto de Palmas, se har3a preciso, verificado el plant3o, como lo està en la maior parte, fabricar una casa de habitaci3n para el arrendador de dicho huerto, lo que se execut3 por el a3o 1784".³³

Es interessant consignar que el clero de Santa Maria, i pot ser també els demés terratinents, encomanaven la plantaci3 de palmeres als mateixos

---

³¹ Ib3dem, acta del 24-IX-1774, AHME.

³² Salvador Granés i Tomàs Pomares, *Libro de propiedades...*, 1796, p. 51 e, sig. 781-J, AHPSME.

³³ Ib3dem, p. 54 r.

arrendadors, els quals l'havien de fer mentre durara l'arrendament de l'hort i cobrar, al final, una quantitat per cada palmera apresada que hi haguera de més. Així se cita un cas de finals del set-cents, en el qual, després de l'arrendament de l'hort Novet, entre el 1791 i el 1799, es van comptar 676 palmeres més, apreses i col·locades en el seu lloc: "Ya se ha manifestado que la formación de este huerto deve hazerse por el plantío sucesivo de Palmas; para esto tiene determinado el Reverendo Clero se haga, para no exponerse a gastos inútiles, que los arrendadores del huerto lo practiquen durante su arrendamiento, abonándoseles al fin de él 5 p por cada una de las palmeras que hubiese aprendida, y colocada en su puesto, según peritos: En esta inteligencia, en el arrendamiento que concluyó Antonio Peral en el año 1791, además de las que se le habían entregado al principio del arrendamiento, y constaban en la escritura, se hallaron 196 palmeras, que a dicho fuero de 5 p importan 49 L [...] (y) en 30 Jun[i]o de 1799 se encontraron por los peritos [...] 480 palmas, que importaron 120 L", les quals foren puntualment pagades a l'arrendador.³⁴

Tot plegat, segons un document citat per Ramos, el 1785 hi havia a Elx una superfície de 4.000 tafulles plantades de palmeres, la qual xifra, però, contrasta amb la superfície destinada a altres conreus; 28.000 tafulles d'oliveres, 10.000 de vinya, 40.000 de regadiu, 21.000 de secà, i 40.000 de saladars i almarjals.³⁵ Aquesta xifra de 4.000 tafulles de palmeres també contrasta, per excés, amb la de 1.000 tafulles donades per Cavanilles, la qual devia ser més exacta.

Durant el vuit-cents van haver també abundants plantacions de palmeres. Fet i fet, Nicasí Mira, al seu informe del 1924, considerava que durant aquest segle el palmerar d'Elx assolí la major extensió superficial i tingué, per tant, la màxima importància econòmica. Segons Mira, "no son pocos ni de escasa importancia los huertos plantados en el pasado siglo, en el cual el palmeral tuvo su máxima extensión".³⁶ Tenim també ben documentada la plantació de l'hort del Sol, d'unes catorze tafulles, la qual es

---

³⁴ Ibídem, p. 55 r.

³⁵ Alejandro Ramos, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, 1973, pp. 234-235.

³⁶ Nicasio Mira, "Informe", 1924, p. 64.

19. Anònim, targeta postal, *Elche. Camino de entrada a la población*, 1903, Barcelona, Fototípia Thomas, col. G. Jaén

feu el 1849, segons una llegenda escrita en una placa de manisses encastada en una paret de l'interior de la casa: "La plantación de este huerto, que lo fue en el año de 1849, fue hecha por el inteligente en su ramo, D. Francisco Jaén".³⁷ Finalment consignem, com a una mostra més de les variacions en les evaluacions globals del número de palmeres existents a Elx, un document citat per Ramos, datat a final de segle, el 1898, on s'insistia en que a Elx la "extensión del bosque" era d'unes mil tafulles, repartides entre 44 propietaris així com que, tot computant 68 palmeres per tafulla, n'hi havia un total de 68.000 peus.³⁸

³⁷ Gaspar Jaén, "L'arquitectura popular dels horts de palmeres d'Elx", *L'Espill*, I-1979, pp. 51-52.

³⁸ Alejandro Ramos, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, 1973, p. 243.

IV

DÀTILS, PALMES, ESTRIS

LES nombroses referències als horts de palmeres d'Elx les quals hem exposat, datades entre els segles XIV i XIX, fan pensar que, ja des de l'Edat Mitjana, Elx era una ciutat amb horts de palmeres pels voltants, especialment al nord i el sud de la vila. Observem també que tots els horts més antics d'Elx dels quals hem parlat es trobaven en el marge esquer de la rambla, a l'horta dels cristians. No hem trobat cap referència a l'existència de palmeres en l'horta dels moros, la qual es trobava en el marge dret. Tanmateix, si que hi ha documentats horts en aquest marge dret després del set-cents, i actualment hi son força abundants, tant prop de la ciutat, en la mateixa vessant del riu, al sud del Pont Vell, com en el camp.

La poca superfície dels horts antics, l'escassetat de palmeres en l'horta dels moros, l'associació de les palmeres amb altres arbres i conreus, així com les característiques agrícoles i econòmiques dels actuals horts d'Elx, ens fan mantenir la tesi que, malgrat l'existència d'horts a les edats mitjana i moderna, el conreu de la palmera era molt secundari dins l'estructura agrària ilicitana, que la major part de les grans extensions d'horts que coneixem actualment tenen un orige recent, no més enllà del sis-cents i que els horts, finalment, s'han estés pel camp d'Elx només durant el segle XX, mentre que anteriorment a penes hi hauria alguna tira de palmeres vora els camins o els bancals, alguna palmera solta o alguns petits horts

aïllats, vora les cases o allà on hi havia aigua, però sense formar una taca contínua. Les grans plantacions de palmeres al voltant de la població es feren, segons la nostra hipòtesi, durant el set-cents, amb el gran desenvolupament demogràfic i econòmic d'aqueix segle. Per a confirmar aquestes hipòtesis, a més de les dades documentals històriques exposades en l'epígraf anterior, hem de tenir en compte que el conreu de la palmera a Elx és troba poc evolucionat i que l'edat física dels actuals horts de palmeres difícilment pot superar els dos-cents o tres-cents anys, la qual cosa ens fa pensar que els nostres horts son prou més recents d'allò que pensaven els autors de la primera meitat del nostre segle.

En efecte, una palmera té una vida molt llarga i un lent creixement, però amb el desenvolupament que es dona a Elx (molt més ràpid que al desert, per les diferents condicions climàtiques, menys calor i més humitat) una palmera pot arribar a tenir dos-cents cinquanta o tres-cents anys i assolir els quinze o diuuit metres d'altura, tot depenent, és clar, de l'abundància del reg i la cura que hom tinga en el conreu. Les palmeres d'un dels horts el qual tenim perfectament datats, el del Sol, a penes fan una alçada de set o vuit metres i fou plantat el 1849, segons consta, com hem dit, en una inscripció ceràmica situada en l'interior de la mateixa casa de l'hort.

Hi ha també alguns altres aspectes econòmics i culturals dels horts de palmeres d'Elx els quals cal remarcar, tot comparant-los amb els llocs de l'Àfrica i l'Àsia on es conreen palmeres, la qual cosa evidència l'escassa importància econòmica de les palmeres d'Elx en comparació amb d'altres cultius. En primer lloc és destacable l'escassa presència del dàtil en l'alimentació dels habitants d'Elx, puix que aquí no sols no hi ha menjars o llicors tradicionals de dàtil o de palma, com a altres llocs on es conreen palmeres, sinó que els il·licitans hem mantingut la dispersió genètica pròpia de la palmera, sense practicar l'elemental operació agrícola de fer selecció de varietats, la qual cosa, òbviament, és bàsica per a la producció massiva de qualsevol fruit o producte manufacturat. Així, en ser la palmera un vegetal que no es pot empeltar com els arbres fruiters, la no selecció de palmeres que donaren dàtils bons i gustosos de menjar, ha originat que el noranta per cent dels dàtils d'Elx siguin de molt roïna qualitat i s'hagen

20. Vicent Albarranch, *Entre palmeras*, 1934, Elx, col. Excm. Ajuntament

21. Vicent Albarranch, *Mis palmeras*, 1933, Alacant, col. particular

d'usar com a quemenjar per als animals, així com que el conreu de la palmera, amb l'escàs valor comercial del seu fruit, haja perdut tot l'interés en les darreres dècades del segle XX. Anteriorment, el baix rendiment agrícola originat per la mancança de qualitat dels dàtils es veia compensat en una economia pre-capitalista pel valor de la palmera com a productora de palma blanca i palma verda, a més de ser matèria primera per a múltiples usos domèstics. No calia, doncs, seleccionar-ne les varietats bones.

Amb el que portem dit fins ara no pretenem posar en dubte la importància econòmica i cultural que en certs moments dels últims dos segles, han tingut a Elx les palmeres, puix que, certament, al voltant dels horts s'han creat uns oficis, eines, hàbits de comportament, arquitectura, una cultura, en fi de comptes, amb característiques pròpies. Com hem advertit a un altre lloc, “els productes de les palmeres eren molts. Donaven dàtils de diversos tipus, bons per a menjar i bons per a pinso; d'ells se'n podia fer alcohol; les palmeres es nugaven i les palmes es feien blanques i apretades per a les processons del Diumenge de Rams. De les palmes seques, tant blanques com verdes, se'n feien cabassos, cestelles, capells, gràneres i molts altres objectes habituals de la vida domèstica. Les tabales i els sedassos feien d'abonament per a les plantes. Amb els cascabots secs es feien bardisses; de les palmetes, nugasses; algunes palmes tendres se les menjaven els conills i les ovelles, i la llenya dels ramassos secs era bona per a encendre el foc dels forns i els fogarils. El cor de la palmera o margalló era una vianda exquisida i els troncs, filosos i roïns, si eren sàviament tallats, aprofitaven de fusta per a fer biguetes, pilars, portes i altres objectes per a l'hort i la casa”.¹

Aquests usos de la palmera, en una economia agrària o de subsistència eren summament importants i podien arribar a ésser vitals. Per tal motiu durant els darrers dos-cents anys, els horts de palmeres han estat les terres agrícoles més preades, les que més valor tenien i les que més contribució pagaven. Segons Galiana, cap al 1925 una família d'hortolans podia viure folgadoament amb el conreu només d'una hectàrea de palmeres.²

---

¹ Gaspar Jaén, “El palmerar”, 1983, pp. 411 i 416-417. Cfr. L. M. Muñoz, *La palmera datilera*, 1929, i Carlos Galiana i Miguel Agulló, *La palmera datilera*, 1983.

² Carlos Galiana i Miguel Agulló, *La palmera datilera*, 1983, p. 249.

Però les notícies històriques relatives a la producció econòmica de les palmeres són esparses i es refereixen només a la palma blanca per al Diumenge de Rams i als dàtils. Trobem documentada la producció de palma blanca per al Diumenge de Rams a un acta municipal del 21-III-1429, segons la qual a València foren empresonats uns veïns d'Elx els quals hi havien anat a vendre palma blanca.³

Una altra notícia referent a l'arrendament de palmeres per a la producció de palma blanca és del 30-VI-1481. Segons un protocol notarial, N'Aldonça, muller d'Antoni de Queixans, arrendà a son fill Joan i a En Lluís Palau "totes aquelles palmeres qui son acostumades tallar dels jueus", així com "les palmeres del olivar que hera d'En Johan de Quexans [...] e les palmeres que heren de Na Jauma de Ravades". Al document s'especificava l'obligació "de fer, aver e tenir lo dit arrendament de la talla e retalla e tantes vegades com voldran tallar fins a la Pasqua dels dits jueus".⁴ En relació amb aquesta notícia, cal assenyalar que actualment la producció de palma blanca a Elx es basa, precisament, en l'arrendament de les palmeres esparses que fa el propietari al colliter de palma mitjançant el pagament d'un preu preestablert. Aquest tracte, anomenat hui en dia "compra", autoritza l'arrendador durant un any a nugar les palmeres, tallar-les i quedar-se amb el producte de la palmera: palmes blanques, allò que origina el negoci, però també algunes subproductes, com ara palmes verdes o seques, així com tots els medis emprats per a obtenir la palma blanca: cordeta, capurutxos, canya, i darrerament, també un plàstic negre per a tapar el cim de la palmera.

Una altra notícia referent al comerç de palma blanca, segons Ramos, és del 11-III-1646, quan el Consell acordà ordenar Domicià Gaytan que se'n vinguera amb llicència a sa casa en els carros de Jaume Valero els quals duïen les palmes a Madrid.⁵

Pel que fa als dàtils, segons Ibarra, a finals del segle XIV les collites eren abundants, però tenien poc valor.⁶ També Gil i Olcina ha destacat la

---

³ Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 126.

⁴ Protocols notarians, 1480-81, p. 223r., AHME. Devem la notícia a N'Anna Àlvarez.

⁵ Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 188.

⁶ Pedro Ibarra, *Historia de Elche*, 1895, p. 68.

22. Vicent Albarranch, *Hort*, 1938, Elx, col. Jerónimo Martínez

23. Vicent Albarranch, *Illici*, 1938, Elx, col. particular

producció de dàtils i de palma blanca al cinc-cents, tot basant-se en les observacions de Martí de Vicianà, qui visità Elx el 1562 i assenyalà que els dàtils produïen anualment més de 3.000 ducats, així com que havia examinat un contracte, segons el qual la catedral de Toledo pagava a un “caballero de Elig”, des de feia trenta-cinc anys, setanta ducats per la tramesa cada any de dos carros de palma blanca.⁷ També, segons Ramos, el 1573 el Consell acordà fer un regal per Nadal als seus advocats de València, i el regal consistí en torró i dàtils.⁸ I el 1589, als capítols del Mostassaf, on es regulava el mercat dels queviures, hom es referí als dàtils en diversos punts, tot ordenant que els hortolans no agavellaren dàtils verds, que els dits hortolans ni cap altra persona pogueren vendre, ni fer per a vendre, dàtils adobats amb vinagre i que tampoc no pogueren vendre'ls en cambres ni barrejats entre ells, sinó cadascun amb els de la seua classe. S'establia, així mateix, que el preu dels dàtils fóra de sis diners la lliura de negres, quatre la de grocs i dos la dels altres.⁹

Al set-cents, els productes de la palmera assoliren un alt valor com es dedueix de les notícies esmentades pels viatgers, especialment, com hem vist, les de Cavanilles. Segons Gozálvéz, al set-cents el 84 % de les palmeres es trobaven al voltant de la població i els seus impostos el 1762 es taxaven en 50 reals per tafulla (entre 15 i 40, segons el padró), mentre que la terra campa es taxava a dos reals per tafulla.¹⁰ La regulació del preu dels dàtils continuà fent-se durant el set-cents i el vuit-cents. El 1780 el Capítol establí que el regidor setmaner havia de regular el preu dels dàtils que s'havien de vendre en la plaça. I en situacions de pobresa els dàtils eren un dels aliments bàsics per a la població. Així, el 1812, després de la terrible epidèmia de febra groga de l'any anterior, es feu saber als veïns que tingueren figures guardades que en posaren diàriament una càrrega en la plaça de Baix, per tal que el poble es trobara abastit, sota la pena de confiscar totes les figures. En la mateixa pena incurririen els hortolans que no

---

⁷ Antonio Gil, “El regadío de Elche”, *Estudios Geográficos*, XI-1968, p. 551. Vicente Gozálvéz, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 88.

⁸ Alejandro Ramos, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, 1973, p. 250.

⁹ *Ibidem*, pp. 233-234.

¹⁰ Vicente Gozálvéz, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 104.

24. Vicent Albarranch, *Camino de los Morabitos*, 1938, Barcelona, col. particular

25. Vicent Albarranch, *La marranera*, 1938, Castelldefels, col. Tardiu Serres

posaren en la plaça una parada de dàtils tots els dies.¹¹ A finals del set-cents, segons Cavanilles, tant la collita de palmes com la de dàtils eren importants, puix que calculava que a l'any s'encapurutxaven per a palma blanca 8.000 palmeres, les quals produïen 1.000 pesos. Així mateix calculava que hi havia unes 35.000 palmeres les quals donaven dàtils en una quantitat de 140.000 arroves, de les quals hom treia 1.400 reals.¹²

La importància del comerç dels dàtils i de les palmes blanques augmentà durant el vuit-cents i el nou-cents. Els hortolans i mercaders d'Elx, els quals, moltes vegades eren productors ells mateixos, datilers o colliters de palma blanca, anaven pels mercats del País Valencià: Alacant, Alcoi, València, però també pels d'Europa. Així, Davillier, en un bell text, referí haver vist a Marsella venedors de palma blanca d'Elx: "Todos los años, poco tiempo antes de las fiestas de Pascua, algunos habitantes de Elche, más emprendedores que sus compatriotas, se dirigen hacia el puerto de Alicante, después de haberse provisto de un considerable cargamento de palmas que han trenzado y adornado durante el invierno. De Alicante se embarcan para Marsella y apenas llegados al puerto del Mediterráneo, su primera preocupación es buscar algún almacén que se alquile [...] Una vez que nuestros habitantes de Elche han encontrado un lugar conveniente en un barrio frecuentado, se apresuran a esponder su mercancía a los ojos de los paseantes, mercancía que saben colocar con un arte y un gusto especiales. La última vez que nos detuvimos en Marsella, nuestras miradas fueron atraídas por una de estas tiendas improvisadas, provista de infinidad de palmas de todas las formas y de todos los tamaños. Algunas, cuya altura llegaba a varios metros, se distinguían por un lujo de ornamentación verdaderamente extraordinario: trenzas hábilmente hechas, nudos combinados ingeniosamente, alternaban con hojas de oropeles y de colores chillones, que formaban los más fantásticos e insospechados dibujos. El traje del vendedor de palmas no contribuía menos que su mercancía a atraer las miradas de la multitud. Era parecido al que llevan los aldeanos

---

¹¹ Alejandro Ramos, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, 1973, p. 250.

¹² Antonio Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, vol. 2, 1797, pp. 272-273.

26. Anònim, targeta postal, *Elche (Alicante): Vista parcial*, s/data, Zaragoza, Ed. García Garrabella, col. G. Jaén

27. Anònim, targeta postal, *Elche. Parte nueva y parte vieja. Detalle*, s/data (cap a 1955), Zaragoza, Ed. Arribas, col. G. Jaén

del reino de Valencia. Ocurre lo mismo con la lengua, pues el dialecto valenciano que todavía se habla en la provincia de Alicante, se emplea generalmente hasta en Murcia. Nuestro vendedor de palmas era un magnífico tipo de la raza española del Sur. Su cabeza morena y expresiva, encuadrada por espesas patillas negras, estaba tocada con un pañuelo de seda roja y amarilla enrollado como un turbante. Una chaqueta de terciopelo azul, adornada con numerosos botones de filigrana de plata, dejaba ver la faja que ajustaba su talle, que parecía aún más esbelto a causa de la amplitud de los zaragüelles, anchos calzones de tela blanca que caen hasta las rodillas, como la falda de los Palicares albaneses. Alpargatas de cáñamo delicadamente trenzado le servían de calzado, sujetándose a la pierna por medio de anchas cintas negras que se cruzaban sobre medias de color azul oscuro. No dejamos de entrar en conversación con el habitante de Elche y de preguntarle si estaba contento del negocio. Nos respondió que le iba muy bien, y quiso saber si París era mucho mayor que Marsella, a lo que respondimos nosotros que si sus palmas de Pascua se ponían de moda en la capital de Francia, consumiría probablemente todas las que produce Elche”.¹³

De la importància dels productes de la palmera al vuit-cents, de la palma en particular, dóna també idea el fet que el 1834 l'Ajuntament publicara un ban tot anunciant que els palmerers havien de traure's llicència “para evitar el escandaloso robo que se experimenta en el corte de las palmas de todas clases, en grave perjuicio de sus dueños y del bien público”. Així, s'ordenava que “todos los vecinos y forasteros que extraigan palma blanca, verde, fresca, seca o de cualquier clase, se presenten en la Secretaría del Ayuntamiento a manifestarla y obtener la competente licencia, sin la cual no podrá extraerse la dicha palma”. A més, “a quien no tuviese la licencia, se le decomisará la mercancía, caballerías y carruajes”.¹⁴

També Blasco Ibáñez, en l'apoteòsic començament de la novel·la *Arroz y tartana* (1894), descrivia les parades de venda i l'ambient del mercat de la ciutat de València en una nit de Nadal de finals del vuit-cents, tot citant

---

¹³ Gustave Doré i Charles Davillier, *Viaje por España* (1874), 1988, vol. 1, p. 158.

¹⁴ Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 245.

28. Anònim, targeta postal aquarellada, *Elche. Vista parcial y bosque de palmeras*, s/data (cap a 1955), Zaragoza, Ed. Arribas, col. G. Jaén

29. G. Jaén, *Horts de Baix, del Colomer i del Xocolater*, 1992, col. G. Jaén

les parades dels elxans que venien dàtils: “y un poco más allá, los *tíos* de Elche, mostrando sus enormes sombreros tras la celosía formada por los racimos de dátiles de un amarillo rabioso”.¹⁵ Aquells dàtils grocs esmentats per Blasco solien ser sense madurar, no comestibles, i aprofitaven per a adornar i cridar l’atenció. Encara avui en dia es poden veure parades de dàtils semblants, adornades amb ramassos de dàtils grocs, per les fires i els porrats d’Elx i les comarques veïnes el dia de Sant Antoni el del marranet a Atzavares Altes, el dia de Santa Àgueda a Catral o el dia de la Santa Faç al monestir homònim.

Com hem dit, la literatura no costumista ni de viatges sobre les palmeres ha estat també abundant. Els horts sorprenien els viatgers antics i als anys vint calia mitificar les palmeres per tal de mantenir-les. Aleshores, hom recollí belles contalles, com ara una cançó persa la qual es complaïa dels dos mil ussos que la palmera podia tenir. O que una persona podia viure tres dies al desert amb un sol dàtil tot menjant-se el primer dia la pell del fruit, el segon, la molla i el tercer, el pinyol. Hom també recurrí a argumentacions religioses, com ara que la palmera fou beneïda per Jesucrist i que Mahoma deixà dit que l’home ha d’ésser recte, just i generós com la palmera. O bé adduïa la importància dels dàtils per a l’alimentació i, així, les mares havien d’alimentar-se de dàtils per a tenir fills forts i llet bona i abundant. I aquell qui endejú es menjara set dàtils no res hauria de témer aqueix dia, ni el verí dels rèptils ni la traició dels homes.¹⁶

Certament, d’aquestes contalles a l’afirmació que el palmerar d’Elx era varies vegades mil·lenari només hi havia un pas. I més a Elx, on ha agradat presumir de ser un poble antic i, com diu Massip en referir-se a la Festa d’Elx, “la coqueteria de la Festa consisteix en no desvelar mai la seua edat [...] si els hòmes tenim com a prurit llevar-nos anys, la Festa, pel contrari, sempre se n’ha posat de més”.¹⁷ Quelcom semblant ha passat amb les palmeres, les quals, com hem vist, malgrat existir des del trescents, no s’han trobat ordenades i amb la gran extensió com les coneixem

---

¹⁵ Vicente Blasco, *Arroz y tartana* (1894), 1976, p. 266.

¹⁶ L. M. Muñoz, *La palmera datilera*, 1929, pp. 8-9.

¹⁷ Jesús Massip, “Festa, fe i fascinació”, *Festa d’Elx*, 1987, p. 39.

actualment fins el sis-cents i el set-cents i fins el vuit-cents no han format part de l'economia bàsica d'Elx, sinó que havien estat un complement dels grans conreus de la població, com ara l'olivar, els cereals i la vinya. Amb tot, encara que hem intentat situar l'orige i desenvolupament dels horts d'Elx, tan importants en la formació de la ciutat moderna, no cal dir que la contemporaneïtat de l'extensió del conreu no li lleva importància a les palmeres d'Elx, a la bellesa del seu paisatge ni a la seua importància cabdal en la transformació de la ciutat, puix que la formació de la moderna ciutat d'Elx ha estat íntimament vinculada al destí i la permanència dels nostres horts de palmeres.

30. G. Jaén, *Horts de Martí Castany i del Real*, 1992, col. G. Jaén

*S'acabà d'imprimir
a Arts Gràfiques Soler, S. A.,
de la ciutat de València,
el 31 de gener de 1994*

SERIE MINOR

1. *El yacimiento arqueológico de La Alcudia de Elche*, Rafael Ramos.
2. *La Lonja*, Salvador Aldana Fernández.
3. *Els pelegrins de Les Useres*, Alvar Monferrer i Monfort.
4. *La "Junta de Murs i Valls". Historia de las obras públicas en la Valencia del Antiguo Régimen, siglos XIV-XVIII*. Vicente Meliό Uribe.
5. *Real Colegio y Museo del Patriarca*, Fernando Benito Doménech.
6. *Literatura valenciana del segle xv*. Joannot Martorell i Sor Isabel de Villena, G. Colón, L. Peñarroja, C. Tarancón y A. Hauf.
7. *Grabado en los libros valencianos del siglo XVI. Fondos de la Biblioteca Nicollau Primitiu*, Isabel Oliver Cuevas.
8. *La expulsión de los jesuitas*, Pilar García Trobat.
9. *Grabadores románticos valencianos*, Cristina Aldana Nácher.
10. *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo xv*, Germán Navarro Espinach.
11. *Los Silos de Burjassot*, Roberto Blanes Andrés.
12. *Les palmeres del migjorn valencià*, Gaspar Jaén i Urban.
13. *Los movimientos insurreccionales de 1873 en el País Valenciano*, José Barón Fernández.
14. *Sant Antoni, sant valencià*, Alvar Monferrer i Monfort.
15. *Valencia y Doña Germana*, Regina Pí-nilla.

